

МУНИЦИПАЛЬНОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
СРЕДНЯЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА СЕЛА УСПЕНКА ТАНДИНСКОГО
КОЖУУНА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
(МБОУ СОШ с. Успенка)

668310, с. Успенка, ул. Оюн Сенгижик, д 22.
е – mail:tyva.school_66@mail.ru
Успенка

Принято
Решением педагогического совета
Протокол №1
« 23 » 08 2023г

Утверждаю
Директор *Серен III.* /Серен III./
от « 07 » 09 - 2023г
Приказ № 149/п

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по внеурочной деятельности «Улусчу ужурлар» для обучающихся 8 класса

Уровень образования: среднее общее образование
Количество часов в неделю: 1ч
Количество часов в год: 34ч
Уровень: базовый
Учитель: Монгуш А.К.
Категория: первая

с.Успенка, 2023г

Тайылбыр бижик

XX вектиң 90 чылдарының эгезинде чуртка ажык-чарлыг чорук чарлаттынып, бистиң күрүневис сайзыралдың чаа чадазынче шилчээнин билир бис. Национал күрүнелер боттарының шаандагы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк-өскенни чонунга дөмей овордүрзүлүг, аажы-чаңныг, мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн.

Бистиң Тыва Республикавысты чаартылгалар база оюп эртпээн. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шиитпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп, өг-бүлеге, өөредилге черлериниң чада бүрүзүнге кижизитпишаан өөредир ажылдарга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажыл дээштиг, үре-түннелдиг болуп турар, чүге дээрге улустуң ёзу-чаңчылдары чоннуң мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур.

Өөредилге талазы-биле күрүне политиказының бурунгаар хөгжүдөр сорулгазынга Россияның хамаатызының мөзү-шынарының кижизидилгези болгаш сайзыралы хамааржыр. Амгы үеде сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының методологтуг үндезини кылдыр тодараткан. Өөредилге-кижизидилге ажылынга сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгези мурнуку черни ээлеп, ол төрөөн дыл, онзагай культура, ооң байлаан хумагалаан хөй националдыг болгаш хөй культуралыг россияжи ниитилелди быжыктыарын негеп турар¹.

Бүгү чүве өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүн угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан

¹ ТР-ниң өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының КОНЦЕПЦИЯЗЫ. Кызыл, 2011. а. 3

чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Өг-бүлениң уруглар кижизидеринге, ажыл-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харыысалгалыг деп чүве кижитөрөлгөтөнниң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүлө – уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, сайзырап, чадалар аайы-биле ооң арга-дуржулгазы калбарып, непереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Ажы-төл кижизидеринге, уругнуң кижизиг болурунга өг-бүлениң салдары улуг деп чүве билдингир. Аныяк өскөнниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үези 14–16 харлыында оларга өг-бүлө, өгбелер, аныяк өг-бүлө, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школаның 8–9 класстарынга «Өг-бүлө педагогиказы» деп немелде өөредилгеге чорудар эртемни өөредирин сүмелеп турар.

Ооң кол **сорулгазы:** тыва улустуң үндезин культуразында өг-бүлө кижизидилгези уругну кижит болур кылдыр ооң иштики сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын сайзырадыр ыдыктыг сүзүктерин, дуржулгазын, кол арга-методтарын, чепсектерин өөреникчилерге билиндирери болгаш оларның боттарын амыдыралында эң-не харыысалгалыг хамааты болуп өг-бүлө тударынга белеткээри болур.

Бо кол сорулганы чедип алыры дараазында **чугула айтырыгларны** шиитпирлээринден хамааржыр:

1) өг-бүлө дугайында делегейниң чоннарының философтарының, шылгараңгай эртемденнериниң болгаш башкыларының салгалдарга арттырып каан өөредиглерин билип алырынче, оларны сайгарып билиринче уругларны угландыраары;

2) тыва өг-бүлө, өгбелер, дөргүл-төрөл деп кымнарыл деп билиглерни амыдыралында медерелдии-биле билип алырынга болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдар, ёзулалдар, ужурларны сагыырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары;

3) ие кижиниң, ада кижиниң үлегери болгаш ол үлегерге келир үеде ада, ие болурунга белеткээриниң, өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле таныштырары;

4) өөреникчилерни боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүле тудар талазы-биле боттарынга баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткээри.

Салдынган сорулгаларны боттандырары нарын деп чүвени билип, кол билиглерни өөреникчилерге кысказы-биле угаадып тургаш, ук эртемниң үндезиннерин хажытпазын, ооң үргүлчү өскерлип, сайзырап турарын, ооң шийтпирлеттинмээн айтырыгларының ам-даа барын кичээл бүрүзүнге тайылбырлап, чуртталгадан алган чижектерни аңаа барымдаа кылдыр ажыглап, ук эртем үениң агымында турар дээрзин көргүзерин башкыларга сүмеледивис.

Үениң байдалына дүүштүр программаны боттандырары-биле мындыг таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула:

– өг-бүле педагогиказын өөренип тура, уругларны өг-бүле – кижиниң сүзүү, амы-хуу чуртталганың үндезин ораны деп чүүлдерни кижизидерде болгаш сайзырадырда, чоннуң өг-бүлеге хамаарышкан чаңчылдарына, ёзулалдарына, ужурларына даяныры;

– делегейниң чоннарының, Россияның, Тываның мерген угааныгларының, педагогтар, психологтар, социологтарының мөөңнеттинген арга-дуржулгазын чедимчелиг ажыглаары;

– кичээл болгаш кичээлден дашкаар өг-бүле педагогиказын өөрөдир талазы-биле кижизидилге ажылын чорудары-биле тускай шактарны, тодаргайлаарга, неделяда 1 шакты өөрөдилге черлериниң боттарының тодаратканы ёзугаар өөрөдилге планынче киирери;

– өг-бүле педагогиказын башкылаарының талазы-биле башкыларның профессионал психологтуг, педагогиктиг, методиктиг билиин бедидери болгаш тускай белеткээри;

– уругларны өг-бүлеге кижизидер болгаш оларга келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарына эге билиглерни чедирер талазы-биле ортумак өөрөдилге черлериниң, ада-иелерниң, тус черлерниң чагыргаларының болгаш хөй-ниитиниң киржилгезин чедип алыры.

Өг-бүлө педагогиказын өөрөнгөн түннелдеринге негелделер:

– бодун тодаргай өг-бүлениң, төрөл-бөлүктүң, тускай чоннуң, күрүнениң төлептиг оглу (кызы), өг-бүлөге хамаарышкан бурунгу өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып, тарадып чорууру;

– тыва өг-бүлө, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрөлге хамаарышкан кол билиглерни амыдыралында медреселдии-биле билири болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны билири болгаш сагып чорууру;

– ада-иениң үлегери болгаш өг-бүлөге ажы-төл кижизидериниң кол утказын, аргаларын ажыглап билири: төрөөн дыл, аас чогаал, өг-бүлө, чоннуң байыралдары, национал оюннар, бойдус дээш о.ө;

– боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүлө тудар талазы-биле баш бурунгаар шилилгени кылып билири, амыдыралдың нарын берге айтырыгларын шиитпирлээринге белен болуру;

– ада болгаш ие кижиниң уруглар кижизидер талазы-биле харысалгазын хоойлу ёзугаар миннири;

– ада, ие кандыг болурун, чоннуң чаңчылдарында айытканы-биле сайгарып билири;

– кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүлөдө, төрөл-бөлүктөр аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлел ёзулалдарын сагыры, «Салгал ыяжын» тургузуп билири;

– кадык өг-бүлени тургузарының дугайында бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири;

– ынакшылды камнап, аңаа шынчы болурун, база ынак эжи дээш чурттаарын миннири;

– өг ажылын кылып билири: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп билири, мал, чер ажыл-агыйын болгаш амгы байдалга дүүшкен сайгарлыкчы ажылды кылып болгаш сайзырадып билири, өг-бүлениң экономиказын шын планнаарының эге билиглерин амыдыралда ажыглап шыдаары.

Башкыларга кыска методиктиг удуртулга

Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алыр аргаларын айтып, кичээлдин ийи хевирин тускайлаан (Чижек тематиктиг планда шактар хуваалдазын көөр).

Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза, бо эртемге өөрөдирде, теория кырынга өөрөнгөн чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идепкейлиг чоруун чедип алыр. Олар боттары хоойлу-дүрүмнерни, өг-бүле педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажылдарны холга тудуп өөрөнип, сайгарып, деннээр ужурлуг. Ооң түңнелинде өөреникчилер экини шингээди, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөрөнгөн турар ужурлуг. Ындыг болганда, өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазы-биле боттары ажылдаар, боданыр, түңнелди үндүрер апаар.

Башкыларның кичээнгейинге айтып каар база бир херек чүүл – тема бүрүзүнүң соонда дуржулгага даянган кичээлдер эрттирер кылдыр көрдүнгени. Ол кичээлдерге сайгарар чижек айтырыгларны болгаш хереглеп болур номнар даңзызын чыып тургускан. Амгы үениң чаа педагогиктиг технологияларын ажыглаары чаңчылчый берген болганда, янзы-бүрү «ажык-чугаа», презентациялар, онлайн-ужуражылгалар, «төгерик стол» дээн ышкаш оон-даа өске кичээлдерниң хевирлерин кирип болур. Ол дугайында башкы бүрүзү чогаадыкчы арга-методтарны, кичээлдин хевирлерин боттары тургузары чугула.

Ындыг кичээлдерни эрттирери, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар даңзызын башкы 1 неделя бурунгаар берип каар, өөреникчилер харыызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлге харыылап тургаш, ажыглап болур.

Бо эртемге демдек салыры база онзагай – школага чаңчыл болган 5, 4, 3 деп демдектер-биле уругларның билиин, кылып

билир чүүлдерин үнелевейн, оларны тест, анкета таварыштыр чорудар болгаш «ажык чугаа» дээн ышкаш өске-даа кичээлдернин хевирлеринге уругларның киржилгезинден түңнөп болур.

База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнгөн номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаарындан аңгыда, оларны өскерттип, амыдыралда херек кырында болган таварылгаларга даянып, үлегерлиг өг-бүлелернин чижээнге дээштиг, солун кылып алыры – башкы бүрүзүнүң шилилгези болур.

Дуржулгага даянган кичээлдерге көрдүнгөн номнар даңзызындан аңгыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити даңзызы ийи дыл кырынга бердинген, чүге дээрге амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүле педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш, чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш интернет четкизин идепкейлиг ажыглаарын сүмеледивис. Капсырылгада орус дылда киирген ажылдар бар. Кижичүгле бодунуң төрөөн дылынга сагыш-сеткилин илередирин билир бис, ынчалза-даа орус дылда киирген сөзүглелдер харын-даа уругларның ийи дылды деңге ажыглаарынга улуг салдарлыг болуру чугаажок.

Өг-бүле дугайында билиглер делгем, хөй талалыг. Чаңгыс номга оларны долузу-биле чырыдары берге. Чамдык айтырыглар шак-үениң кызаазы-биле кирбээн болганда, бо немелде өөрөдилгеге ажыглаар номда кирген чүүлдерни башкы бүрүзү чогаадыкчы ёзу-биле ажыглавышаан, аңаа чогуур немелделерни боттары киирип ажылдаары билдингир.

Чижек тематиктиг планнаашкын

Шактарның чижек хуваалдазы 8-ки класска өөренир чүүлдер

№	Өөренир темаларның аттары	Нийти шактар	Теориялыг кезээ	Өөреникчилерниң бот-ажыл шактары (практиктиг кичээлдер)
1	Кириилде кезээ. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. Өг-бүле – дээди сүзүк	2	1	1
2	Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	4	2	2
3	Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	4	2	2
4	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл, ук-ызыгуур	6	2	4
5	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижии, ада кижии	6	2	4
6	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң сүзүктери	6	2	4
7	Өг-бүле болгаш шажын-чүдүлгө	6	2	4
	Шуптузу	34	13	21

9-ку класска өөренир чүүлдер

№	Өөренир темаларның аттары	Нийти шактар	Башкының билиг бээр шактары	Өөреникчилерниң бот-ажыл шактары (практиктиг кичээлдер)
1	Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	2	1	1
2	Амгы үениң өг-бүлөзи: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шийтпирлээр айтырыглары	3	1	2
3	Назы-хар аайы-биле өг-бүлеге уругларны өстүрери, кижизидери	4	2	2
4	Кижизидилгениң психологтуг дөстери	3	1	2
5	Аныяк өскенниң амыдыралда туружу, келир үези: ынакшыл, харысалга, эртем-сургуул, ажил-агый, мергежил айтырыглары	6	2	4
6	Аныяк өскенни өг-бүле тударынга белеткээриниң айтырыглары	6	2	4
7	Өг-бүле кижизидилгезинге ажыглаар чүүлдер	4	1	3
8	Өг-бүле байыр-дойлары	4	2	2
9	Түннел кичээл-үнелел	2	-	2
	Шупту	34	12	22

8 КЛАСС

1. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНИРИНИН АМГЫ ҮЕДЕ ЧУГУЛАЗЫ

Өг-бүле – дээди сүзүк

Кол ниити ортумак өөредилге чадазының 8–9 класстарына «Тыва өг-бүле педагогиказын» немелде өөредилге программаларынче тускай өөренир кылдыр кирип турарының чылдаганы. Өг-бүле – кижиниң ыдыктыг сүзүү. Өг-бүле дээди Ынакшылдың, Күш-ажылдың, ада-иениң Үлегериниң, кадалачызы болгаш сурталчызы.

Амыдыралчы айтырыгларны, эртем-билигни чедип, ажил-агыйны чогуруп, бот-тускайлаң шиитпирлеп, боттандырып шыдаар кылдыр өөреникчилерни олче угландырабы. Өөреникчинин бодунуң канчаар алдынып чоруун, өг-бүлениң, ниитилелдин турумчуй берген негелделеринге дүүштүрүп, деңнеп, сайгарып билири, мөзү-бүдүшке хамаарышкан дүрүмнерни билири, оларны сагыры болгаш өг-бүлеге, ниитилелче угланганы азы кичээнгейи.

Немелде өөредилгеге уругларның билип алып, сайгарар айтырыглары.

Өөренип түңнелинде чүпү билген, кылып билер ужурул чүүлдери.

Практиктиг кичээл.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тываның хоочун башкыларының төрөл-бөлүк улустуң өг-бүле бүрүзүнге кыйгырыындан силерниң бодап турарыңар-биле төрөл-бөлүктүң кандыг чагызы амгы үеде эң-не чугула-дыр?

2. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң кол сорулгазы чүдөл?

3. Келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарыңа кандыг билиглерни чедип алыры дузалаар-дыр?

4. Бо эртемни өөренип, бодуңарга хамаарышкан кандыг түңнелдерни чедип алып-дыр силер?

5. Өг-бүле чүге кижиниң дээди сүзүү болурул, бадыткаңар.

2. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ ЭРТЕМДЕ ТУРУЖУ, САЙЗЫРАЛЫ

2.1. Өг-бүле педагогиказы – педагогика эртемнің бир чугула адыры

«Педагогика» деп сөстүң тывылганы. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийниң педагогика эртемнің тургустунарынга киирген үлүү. Этнопедагогика деп эртем бодунуң туружун өске эртемнер-биле бир дөмей черни ээлеп турары. Ооң үндезилекчизи академик Г.Н.Волков – чуваш чоннуң үндезин кижизидилге культуразының шинчилекчизи.

Өг-бүле педагогиказы улусчу педагогиканың чарылбас кезээ болуп, этнопедагогика эртемнің база бир өөренир, шинчилээр, сайзырадыр чүүлү.

Педагогика эртемнің кол өөренир чүүлү – кижизидилге. Өг-бүле педагогиказының өөренир айтырыглары. Өг-бүле педагогиказы – ниити педагогиканың бир адыры. Тодарадылгазы.

Делегей чоннарының классик педагогтарының өг-бүле дугайында өөредиглери: чех педагог Ян Амос Коменский, орус педагог Константин Дмитриевич Ушинский, орус чогаалчы, педагог Л. Н. Толстой, орус демократтар В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, уруглар эмчизи Н. И. Пирогов, физиолог П.Ф. Лесгафт.

Ада-чуртувус Россияның эртемденнери, чогаалчылары өг-бүле дугайында. Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский, Г.Н.Волков, Ю. П. Азаров, Ш. А. Амонашвили.

Тываның эртемденнериниң өг-бүле кижизидилгезинге киирген салдары.

М. И. Анисов, К. Б. Салчак, Л. П. Салчак – баштайгы шинчилекчилер. Эртемденнер Х. Д-Н. Ооржактың, Г. Д. Сундуйнуң, А. С. Шаалының мөзү-бүдүш кижизидилгезиниң айтырыгларын өөредилге черлеринге чорударының дугайында шинчилээни. Т.Т.Мунзуктуң тыва өг-бүлеге мөзү-шынар, күш-ажыл кижизи-

дилгезин тускай эртем ажылы кылдыр чорутканы. Ө.Ч.Ондарның ажылдарының тыва оюннарга тураскааткан болуп турар.

Амгы үеде мөзү-шынар кижизидилгезиниң айтырыгларын күрүне чергелиг кылдыр көрүп турарының чижээ.

Практиктиг кичээл.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Педагог» деп кымыл, ол сөстүң укталып келгенин тайылбырлаңар.

2. Педагогика, этнопедагогика, улусчу педагогика, өг-бүле педагогиказы деп билиглерниң аразында харылзаазын тодарадыңар.

3. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийни чүге педагогика эртеминиң үндөзилекчизи деп санап турарыл?

4. Я.А. Коменскийниң «Ие школазы» деп ажылының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

5. Орус улустуң өг-бүле кижизидилгезиниң дугайында кандыг ажылдары-биле таныштывыс, оларның дугайында кыска илеткелдерден белеткенер.

6. Л.Н. Толстойнуң педагогика эртеминиң сайзыраарыңга киирген үлүг-хуузу чүдө болуп турарыл?

7. Тараачыннар уругларыңга ажыткан школазыңга кандыг эртемнерни чугулалап өөредип турганын, өөредилгеге ажыглаар номнарының дугайында чаа медээлерден тыпкаш, рефераттардан бжиңер.

8. Лев Толстойнуң кижизидилгениң 10 дүрүмнерин сайгарарыңга белеткенип алыңар. Сайт <https://www.culture.ru/materials/254428/10-pravil-vospitaniya-detei-po-tolstomu>

9. Улусчу педагогиканың кижизидикчи салдарының дугайында К.Д.Ушинский чүнү амгы салгалга арттырган-дыр?

10. П.Ф. Лесгафтың педагогика эртеминде өг-бүле болгаш күш-шыдал кижизидилгезиниң дугайында чугулуа бодалдарын чугааланаңар.

11. Бистиң чуртувустуң сураглыг эртемденнеринге кымнарны хамаарыштырып болурул, оларның ажылдарының чижээнге өг-бүлеге кижизидилге дугайында тайылбырдан чорудунар.

12. Бенжджамин Споктуң Беш «алдын» кижизидилгенин дүрүмнери-биле чөпшээрержир силер бе, чүгө?

13. Тываның эртемденнериниң үлүг-хуузу чүдө болуп турарыл?

14. Никитиннерниң, О.С. Комаровскийниң ажылдарын литература даңзызындан тыпкаш, өг-бүлөңерге ада-иеңер-биле кады номчунар.

1-ГИ БОЛГАШ 2 ДУГААР ТЕМАЛАРНЫ
ӨӨРЕНИРИНГЕ АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА

Тыва дылда

1. Бичии назын – ниитилелдиң болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 а. 1.

2. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. – Кызыл, 2016. – А. 3-1503.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. – Кызыл: Билиг, 2010. – 358 а.

4. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары / М.Х.Маңнай-оол ред. – Кызыл, 1991. – 96 а.

5. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011. – 21 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. – М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

2. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети! Пособие для учителя / Предисл. А. В. Петровского. – М., 1983. – 215 с.

3. Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. – Якутск, 1979.

4. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогику. – М., 2006. 368 с. – С. 16–32.
5. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – С. 3–8.
6. Лесгафт П. Ф. Избранные педагогические сочинения /сост. И. Н. Решетень. – М., 1990. – 375 с.
7. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. – М.: Педагогика 1991: 174 с.
8. Коменский Я.А. Материнская школа. – М.: Учпедгиз, 1947.
9. Комаровский О. «Здоровье ребёнка и здравый смысл его родственников». – М., 2000.
10. Макаренко А. С. Книга для родителей. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с.
11. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – М.: Педагогика, 1983. – 318 с.
12. Никитин Б.П., Никитина Е.А. «Мы и наши дети». – М., 1979.
13. Никитин Б. Детство без болезней. – С-Пб, 1996.
11. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. – М.: Попурри, 2008. – 243 с.
12. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. – М.: Попурри, 2014. – 202 с.
13. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии.– Кызыл, 2009.– 165с.
14. Толстой Л.Н. Воспитание и образование // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т.8. Педагогические статьи 1860-1863. – М.: «Художественная литература», 1936. – С.211–246.
15. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. Педагогические сочинения в 6-ти т. – М., 1988: Т. 1. – С. 177 – 194.
16. Ушинский К. Д. Родное слово. Педагогические сочинения в 6-ти т. – М., 1988: Т. 2: С. 81 – 108.

3. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ: УКТАЛГАН ДӨСТЕРИ, КОЛ БИЛИГЛЕРИ

Тыва улустун кижиге дугайында өөрөддү. Кижизидилге деп билигин укталганы. «Кижизидилге дээрге ол үлөгер болгаш

ынакшыл-дыр» (Г.Н. Волков). Улуг улустуң, ылаңгыя ада-иениң, амыдыралдың шупту талаларына үлегери болгаш ажы-төлүнге ынакшылы. Бо үеде дүвүренчиг байдалдар. Алыс үндезин кижизидилгениң утказы. Үндезин тыва кижизидилгениң аргалары, чепсектери: *чаңчыл, ёзулал, ужур*.

Чаңчыл, ёзулал, ужур – өг-бүле кижизидилгезиниң укталган дөстери

Өг-бүле педагогиказының кол билиглери: 1) кижизидилге – кижини кижиге кылыры; 2) кижизидилгениң сорулгалары; 3) кижизидилгениң албан даяныр, салдар чедирер чүүлдери; 4) кижизидилгениң аргалары; 5) кижизидилгеге ажыглаар чепсектер.

Өг-бүле педагогиказына хамаарыштыр ажыглаар принциптер.

Өг-бүле кижизидилгезиниң мөөнөттинген дуржулгазының ажыы.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тыва улустуң кижиге дугайында өөредии-биле кижизидилге айтырыының аразында харылзаазы чүде-дир?

2. Г.Н.Волковтуң кижизидилге дугайында үзел-бодалдарын илередиңер. «Кижизидилге дээрге үлегер болгаш ынакшыл. Оон өске чүү-даа херек чок» деп эртемденниң үндүргөн түңнелинге бодунарның хамаарылганын чугаалаңар.

3. Өг-бүле кижизидилгезиниң кол билиглери тайылбырлаңар.

4. Өг-бүле педагогиказының кол үндезиннеринге чүнү кирип болурул?

5. Чаңчыл деп чүл, чижээн чугаалаңар.

6. Ёзулал деп чүл, чижээн тып тургаш шынзыдыңар.

7. Ужур деп чүл, кижиниң янзы-бүрү байдалдарда бодун алдынарына кандыг ужурларны сагыбырыл:

- оваага келгеш;
- тараа соктаан, сиден кескен, инек сагган, ыяш чарган кижиге ужуражы бергеш;
- аржаанга келгеш;
- танывазы өггө баргаш.

8. Силерниң өг-бүлеңерде кандыг улусчу чаңчылдарны сагып турарыл, эң-не хүндүлээр, бодунарның сагып чоруур ужур-чаңчылдарыңар, ёзулалдарыңар дугайында презентациялардан кылыңар.

3-кү темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 а.
2. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманитар. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.
3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. – Кызыл: Билиг, 2010. – 358 а.
4. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, а.3.
5. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрниң, ужурларның чижек тайылбыры. – Кызыл, 1998. – 63 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Педагогика Любви и Свободы. М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.
2. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогика. – Элиста, 2006. С. 14-67.
3. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 212 с.
4. Никитина Л.А., Соколова Ж.С., Блудова Л.А. Родителям XXI века. – М.: Знание, 1998. – 224 с.

5. ӨГБЕЛЕР, АДА-ИЕ, АЖЫ-ТӨЛ, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛ

Өгбелер. Өгбелерниң уругларга, өг ээлеринге хамаарылгазы, оларның кижизидилгеге, өг ажылынга киржилгези. Ада-ие – уругну бодарадып, божуп-төрүп, доруктуруп, азырап, сайзырадып, кижикылдыр өстүрер улус. Дөргүл-төрел. Тыва чоннуң төрелдежип

чурттаар чаңчылын салбааны. Ие төрели база ада төрели. Төрел улузу. Төрел-бөлүк улус – ада-иеге хамаарышкан бурунгу болгаш эрте-бурунгу өгбелер, оларның уруглары, уругларының уруглары.

Ук-ызыгуурнуң кижизидилгеге салдары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Өгбелер деп кымнарыл, силерниң өгбелеринерден кымнарны адап болур силер? «Салгал ыяжын» тургузуп, чуруңар.

2. Силерниң сактып турарыңар-биле, улуг назылыг төрелдеринерден, кырган-ачаңар, кырган-аваңарның кандыг үлегерин, чагыг-сөзүн чугаалап болур силер, бажыңыңарга белеткенип алгаш, чугаалаңар.

3. Немелде номчулгаже Тываның болгаш Россияның чоннарының база билдингир чогаалчызы Мария Күжүгеттин «Кырган-авам өөредиглери» деп чүүлүн номчааш, «Өгбелер чагыгы – өндүр» деп тываларның угаадыын шынзыдыңар. Кандыг чагыглары силерге билдингир-дир, сагып чоруур ужурларыңардан кайызын адап болур силер?

4. Чагыгларны чүгле номчууру чедишпес, ында кырган-аваның чагыгларын ада-иеңер-биле сайгарып чугаалажыңар. Тускай чогаадыкчы шинчилел ажылдан «Кырган-ачам азы кырган-авамның чагыглары, өөредиглери» деп темага чоруткаш, камгалаңар.

5. «Салгал ыяжын» ада-иеңер, төрел улузуңар-биле демнежип тургаш, тургузуңар.

6. Алыс төрел, хан болгаш хин төрел дугайында чүнү билип алдыңар, чижектер-биле бадыткаңар.

7. Ук-ызыгуур деп чүл, тыва чоннуң өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрел дугайында үлегер домактарын чыып бижинер, оларны шээжилеп алыңар, амыдыралга ажыгланаңар.

4 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. – Кызыл, 2016. – 112 а.

2. Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-түлүштер чыыжындан // Шын, 1993, февраль 6, а. 4.

3. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл, 2020. – А. 36; 374-379.

4. Күжүгет М.А. Өгбе чагыы – өндүр // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. – Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – 47–50 а.

5. Ондар А.С. Манчүректен дазыл тырткан... – Кызыл, 2017. – 150 а.

5. Ондар Ч. Өг-бүле харылзаалары. Психологтуң сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, а. 1–2.

6. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 а.

7. Чооду К-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138 дугаар, төнчүзү июль 23, а. 2, 4.

Орус дылда

1. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. – Абакан: Журналист, 2018 г.

2. Кара-оол Л.С. Некоторые особенности системы терминов родства и свойства тувинского языка // Материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана «Родовое сообщество как гарант защиты детства: история, современное состояние и перспективы. Кызыл ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2015. С. 35–41.

3. Никитин Б.П., Никитина Е.А. Мы и наши дети. М., 1979. – 224 с.

5. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕНИҢ КИЖИЗИДИКЧИ САЛДАРЫ: ИЕ КИЖИ. АДА КИЖИ

Ада-ие улус кандыг болурул деп айтырыг. Тыва өг-бүлеге кижизидилгениң кол өзээ — ук чоннуң кижидугайында өөредии. Ада-ие уругнуң чырык черже чаякчылары, мөзү-бүдүш хевирлекчилери. Ие кижидугайында. Ада кижидугайында. Тываның сураглыг чогаалчылары ава дугайында. Тываның сураглыг херээннери.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Ие кижиге – өг-бүлениң эгези, ооң үлегер-чижээ. Уругларның болгаш өске-даа улустуң мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинеринге ооң салдары чүдөл?

2. Ада кижиге – өг-бүлениң дөзү, ооң кижизидилгеге онзагай киржилгези, үлегери, салдары чүдөл?

3. Ада-ие, өгбелер мурнунга уругларның хүлээлгелери, дузазы, арын-нүүрү деп чүл?

4. Өскүстөр, тываларның оларга хамаарылгазының утказы чүдөл?

Бажыңга онаалга:

1. Тываның иелериниң ыдыктыг сагылгаларын номчааш, сайгарылганы кылыңар, ажык чугаага идепкейлиг киржиңер:

– Тываның херээжен чонунуң ыдыктыг сагылгаларын чүге ажылдап кылганын тайылбырлап көрүңерем, уруглар.

– Херээжен кижиниң ыдыктыг хүлээлгези, харыысалгазы чүдө болуп турар-дыр?

– Ие болуру дээрге-ле ... *(улаштыр боттарыңарның бодалдарыңарны бижииңер)*.

– Херээжен кижиниң чаражы деп чүл, кайыын көстүрүл?

– Ие кижиниң ада-өгбелеривистиң чаңчылдарын сагыыры уругларның кижизидилгезинге кандыг салдарны чедирерил?

– Ие кижиниң үлегери деп чүл, тайылбырлаңар.

2. Төрээн сууруңарда үлегерлиг кырган-аваларның, аваларның дугайында медээлерден дилеп тыпкаш, оларның дугайында сактыышкыннардан азы очерктен бижииңер.

3. Авазы, ачазы, уруглар дугайында альбомнарны кылыңар, аңаа шүлүктөр, чечен сөстөр, үлегер домактар, чуруктар, ынак ырыларыңарны болгаш өске-даа солун чүүлдерни кирип алыңар. Ава, ада, өг-бүлө хүннеринге тураскааткан ужуражылгалар, делгелгелер, концерттер, «Авамның сүттүг шайы», «Кырган-авам чагыглары» «Бистиң өг-бүлевис» дээн ышкаш чогаадыкчы кезээлерни эрттириңер.

4. А.А. Даржайның «Авамның чагыглары» деп шүлүүнден авазының кандыг чагыын, хоруун, сургаалын билип алдыңар, номчуңар, кажан, кандыг үеде оглунга дүшке кирип чагыгларын кылган-дыр?

5. Тываның улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдуң «Ачам холу» деп шүлүүн номчааш, ада кижиниң овор-хевириң сөстүң дузазы-биле чуруңар.

6. «**Эр кижиниң арын-нүүрүнүн кодекизинге**» даянып тургаш, ажык чугаа чоргузарыңга белеткенип алыңар:

– Кичээңгейлиг номчуур, бодунга хамаарыштыр кодекисте айыткан чугула чүүлдерни херек кырында назы-харыңарның аайы-биле кайы хире боттандырып турарыңарны шүгдүнүңер.

– Ёзулуг эр кижиниң сагыр ужурлуг амыдыралчы билиглериниң, ажыл-агыйжы дуржулгазының, мөзү-бүдүштүүнүн дугайында кайы дүрүмнөр бадыткап турар-дыр?

– Кадыкшыл кымдан хамааржырыл?

– Адааргал деп чүл? Чүү дээш адааргаарыл, кым адааргак болурул?

– Хоралыг чаңчылдарга чүнү хамаарыштырып болур силер?

– Угаан-медерелди, күш-дамырны сайзырадырының аргаларын чыып бижинер.

– Л.Х. Иргиттиң «Ажыл-иш – амыдырал» деп номундан «Араганың дашты ак – ишти кара» деп чүүлүн номчааш, кижини амытанга араганың хоразын бадыткаңар.

7. «Таңды Тыва оглу мен» деп Ч. Кара-Күскениң сөзүңге бижээн Б.Т. Айдың-оолдуң ырызын ырлап өөренир. Класстың шупту оолдары деңге ырлажыр. Ондар Сергектиң күүселдезин интернеттен база тып ап болур (Facebook, ВКонтакте).

5 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. – Кызыл, 2016. – 112 а.

2. Донгак С.Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманит. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. – Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 ар.

3. Иргит Б.У. Романнар, чечен чугаалар, тоолдар: Арзылан Күдерек 1-ги ном. – Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – А. 8–253.

4. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.

5. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл, 2020. – А. 274–279.

6. Күжүгет М.А. Өгбе чагыы – өндүр // Родовое сообщество как гарант защиты детства: история современное состояние, перспективы: 24 октября 2015 г. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – А. 47–50.

7. Иргит Л.Х. Ажыл-иш, амыдырал: Очерктер. – Абакан: ООО «Сервисный пункт», 2013. – 194 а.

8. Иргит Л.Х. Тываның херээженнери. Кызыл, 2007. – 191 а.

9. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары / М.Х.Маңнай-оол ред. – Кызыл, 1991. – 96 а.

10. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырынын концепциязы. – Кызыл, 2011. – 21 р.

11. Херлии И. Иштиг херээжен эң-не хүндүткелдиг: Ценгел тываларында ёзулалдар // Тываның аныяктары, 1993, март б.

12. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрниц, журларның чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 а.

13. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. – Кызыл, 2002. – 103 а.

Орус дылда

1. Будуп Б.К. Пословицы и поговорки тувинского народа. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Ш. Кюнзегеша, 2017. – С. 15; 48.

2. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – 174 с. – ISBN 978-5-4475-1860-8; [Электронный ресурс]. –

URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>

3. Самдан З.Б. Мифологический сюжет взаимодействия тувинской сказки и колыбельной песни как источник воспитания детей // Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг Института развития национальной школы. – С. 8-16].

4. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей: [Для ст. возраста] М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001. – 384 с.

5. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. – М.: Попурри, 2008. – 243 с.

6. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. – М.: Попурри, 2014. – 202 с.

7. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. – Кызыл, 2009.– 265с.

6. ӨГ-БҮЛЕГЕ УРУГЛАР КИЖИДИЛГЕЗИНИҢ КОЛ СҮЗҮКТЕРИ

Тыва өг-бүлениң бурун шагдан бээр *сүзүктери*: чаш уруг – дээди сүзүк; күш-ажыл – кол сүзүк; төрөөн дылы – дээди сүзүк; – кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы – дээди сүзүк; онзагай байлак үндезин тыва *культуразы*: уран чүүлү – хөөмей, сыгыт, каргыраазы; хуулгаазын чонар-дажы; чингине кедип чораан идик-хеви, өг-бүле байырлалдары – онзагай дээди сүзүк.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Аян-чорукчуларның, эртемденнерниң, шинчилекчилерниң тываларның ажы-төлүнге хамаарышкан демдеглелдеринге болгаш ажылдарынга даянып тургаш, тываларның уругларга хамаарылгазын бадыткаңар.

2. Өг-бүле кижизидилгезиниң дээди сүзүктери деп чүнү ынча дээр-дир бис?

3. «Чаш уруг, кижиниң дээди сүзүк» деп чүге бистин өгбелеривис угаадып чорааныл, кандыг-кандыг үлегер домактар, дүрген-чугаалар, тывызыктар билир силер, демдеглеңер.

4. Күш-ажыл – кижиниң сүзүү. Өг (бажын) ажылындан чүнү эки кылып билир силер, тыва чоннуң үндезин ажыл-агыйындан чүнү кылып турар силер?

5. Кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы, амы-тыны ыдыктыг дээнин канчаар билип турар силер? Кадык чурттаар дээш чүнү кылып турар силер?

6. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг. Ол дээрге-ле кижиниң төрөөн черинге (Тывага), Ада-чуртунга (Россияга) ынакшылы, оларның сайзыралы дээш харыысалга деп чүүлдү канчаар билип турар силер?

7. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү. Культурлуг кижини дээрге кымыл ол?

8. Дыл – кижиниң сүзүү. Чүге? «Төрөөн тыва дылым» деп темага чогаадыгдан бижинер. Чүге «төрөөн дылым» дээр бис?

9. Бойдус – кижиниң сүзүү. Кижиниң болгаш бойдустун аразында харылзааларын тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарына даянып тургаш тайылбырлаңар. «Мээң төрөөн черим мөңгедө каас, байлак болзун!» дээр болзумза, ... (улаштыр домакты бижиир).

10. Эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа). Бодунарның келир үедө чедип алыр мергежилиңер дугайында чүнү билир силер, чүге ол мергежилди шилип ап турарыңарны тайылбырлаңар.

Ажыглаар литература:

1. Байыр-оол М. С. Төрөл билбеске төөрээр. «Башкы», 2001, № 3. – А. 93 – 96.

2. Бартан. О.О. Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери. – Кызыл, 1997.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва хамнарның алгыштары. – Кызыл, 1992.

4. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. – Кызыл, 2010. – 360 а.

5. Кушкаш Т. Т., Доо Ч. С., Шаалы А. С. Кыстың бүдүжү. 7-ги класска шенелделиг өөрөдилге эртеминиң чижек программасы.

(Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 38 – 44.

6. Ооржак Х.Д. Эрниц эреси. 7-ги класска шенелделиг өөрөдилге эртемниң чижек программы. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 45–55.

7. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. – Кызыл, 1984.

8. Серенот С. К. Тыва улустун эмнээшкини. – Кызыл, 1993.

9. Сундуй Г. Д. Тыва улусчу педагогика: допчу төөгүзү, эртем болгаш амыдыралчы ужур-дузазы. Кирилде сөс. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 3–6.

Орус дылда

1. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. – М.: Внешторгиздат, 1995.

2. Вайнштейн С. И. Историческая этнография тувинцев. – М.: Наука, 1972.

3. Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. – М.: 1961.

4. Вайнштейн С. И. Мир кочевников Центра Азии. – М.: 1991.

5. Весь мир: Расы, народы, нации и народности. Энциклопедический справочник – Мн.: Харвест. – М.: АСТ, 2000.

6. Даржа В.К. Традиционные мужские занятия тувинцев: Хозяйство. Охота, Рыбалка. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2009. – 589 с.

6. Кон Ф. Я. Экспедиция в Сойотию. За пятьдесят лет. Собрание соч. Т. 3. – М.: Общество политкаторжан. 1934.

7. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1973.

8. Намзал Э. Х. Хлебосольная юрта. – Кызыл, 1995.

9. Потапов Л. Г. Очерки народного быта тувинцев. – М.: Наука, 1969.

10. Товуу Н. О. Психологические характеристики семьи этноса тыва. Монография. М.: ГУУ, 2001.

11. Ховалыг Р.Б. Традиционная тувинская одежда / Тыва үндезин хеп. – Новосибирск: «Наука», 2018. – 336 с.

7. ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ АЙТЫРЫНЫҢ ӨГ-БҮЛЕГЕ САЛДАРЫ

Делегейниң шажынчы культуразы. Шажын-чүдүлге – чоннун тускай делегей көрүүшкүнүнүн түннели. Кижиниң чуртталгазынын төнчү чок амыдыралчы үзел-бодалын илереткен өөредиг. Годарадылгазы. Делегейниң шажын-чүдүлгелериниң эң-не нептереңгейлери – буддизм, православие, ислам. Тывада шажын-чүдүлге байдалы. Өг-бүлеге хамаарыштыр буддизмде Хүндүткелдиг Геше Дхампа Тинлей башкының чугаазы. Православиеде Апостол Павелдиң ынакшылдың гимниси болган өөредии. Уругларны шажынчы билиглерге өөредир азы өөрөтпези – ада-иелерниң эргези.

Ыдыктыг башкы XIV Далай-Ламаның намдарының кол-кол үелери.

Шажын-чүдүлгениң ыдыктыг номнарында айыттырган өг-бүлеге хамааржыр ужур-сагылгалар.

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Россияда төлээзи, философия эртеминиң дээди чадазын чедип алган Геше Дхампа Тинлей өг-бүле дугайында. Ыдык беш сагыл.

Тыва хамнар. Оларның философиязы. Адыг-Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазы. Председатель Кызылской местной религиозной организации шаманов. Чер биле дээр. Хүн биле ай. Бойдус болгаш киж. Киж болгаш сүлде. Киж болгаш чуртталга. Аныяктарга өөредии.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Силерниң бодалыңар-биле, делегейниң шажын-чүдүлгезиниң утказы дөмей болганда, чүге чаңгыс аттыг болбааны?

2. Хамнарның өөредип турары-биле «Сүлде кудулаан, азы сүлденер бедик-тир дээр». Ол чүнү көргүзүп турары ол?

3. Караң чүдүлгениң үнген дөзү чүдел, ол дугайында шинчилел ажылындан чорудуңар.

4. Бистиң республикада тыва чоннуң аразындан православие, сарыг шажын азы ислам шажыннарын шилип, оларга чүдүүрүн хоруп турар бе, ол чүден хамааржырыл?

5. Школачыларның делегей шажыннарының бирээзин өөренирде шилип алырынга кым киржилгелиг болурул, чүге?

6. Адыг-Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазының Чер биле дээр, Хүн биле ай, бойдус болгаш кижги, кижги болгаш сүлде, кижги болгаш чуртталга, аныяктарга өөредииниң дугайында сайтыда медээлерге даянып, тускай илеткелден кылып, ону презентация хевиринге чырыдыңар.

7. Тывада хамнарның болгаш ламаларның ажил-чорудулгазын чүү деп бодаар силер? Чаңгыс ёзулалга хам азы лама чалаары таарымчалыг бе? Ол чүден хамааржырыл?

Ажыглаар литература

1. «Адыг-Ээрен» деп хамнар ниитилели. Сайтызы adyg-eeren.

2. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю. Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

3. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. – Новосибирск, 2017. – 468 а.

4. Катанов Н.Ф. Шаманские песнопения сибирских тюрков. М.: «Литэкспресс», 1996.

5. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск: Наука, 2002. – 125 с.

6. Поэзия древних тюрков. – М.: Раритет, 1993. – 176 с.

7. Тувинская народная поэзия XIX века. – М.: Новый ключ. 2002. – 256 с.

9 КЛАСС

1. ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫ

Өг-бүлениң эрге-хоойлу айтырыгларын тургузуп келген төөгүзү.

1993 чылдың декабрьның 12-де бүгү чоннуң соңгааны-биле хүлээп алган «Ие-чаш, өг-бүле күрүнениң камгалалында турар» дугайында Россия Федерациязының Конституциясында 38 дугаар статьяның 1 чүүлү.

Эдилгелиг Россия Федерациязының Конституциясында уругларның сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, эртем-билиин болгаш күш-шыдалын сайзарадырының, партиотчу, хамааты болгаш улуг улусту хүндүлээриниң байдалдарын тургузары. Өг-бүле кижизидилгезин чугулалап көөрү, ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны күрүне бодунуң хүлээлгези кылдыр хүлээп ап турары.

1996 чылдың март 1-де Күрүне Думазының бадылааны-биле хүлээп алдыган Россия Федерациязының Өг-бүле кодекизи.

Ниитилелдин хөгжүп сайзырааны-биле өгленириниң база өг-бүле тударының ёзулалдары, сагылгаларының тыптып келгени. Тыва чоннуң культуразында өглениринге хамаарышкан тускай ёзу-чаңчылдарның системазы. Тыва Республикада өгленирин РФ-тин Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) база Өг-бүле Кодекизинге дүүштүр чорудуп турары.

Ынаныштыг, идегелдиг өг-бүле чуртталгазын чүгле Хоойлуга үндезилеттинген өгленишкин магадылаар деп өөредигни кижини бүрүзү шингээди алыры.

Тыва Республикада Хамааты байдалдың актылар бижилгезиниң агентствозу.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлениң эргелерин камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының Үндезин хоойлузунда, Өг-бүле Кодекизинде чүү деп айытканын статьялар аайы-биле ушта бижинер.

2. Чүге Россия Федерациязының эдилгелиг Конституциязының 54 дугаар статьязының 2 дугаар чүүлүнде «Уруг бүрүзү болур

чогууру-биле өг-бүлезинге чурттаар болгаш кижизиттинер, ада-иезин билир, оларның сагыш салышкынын алыр, кады чурттаар эргелерлиг» деп доктаатканыл?

3. Чүге хоойлу-дүрүмнү өг-бүлелер хажыдып турар таварылгалар барыл, чүге ындыг чүүл тыптып кээп турарыл?

Ажыглаар литература

1. Закон о языках в Республике Тыва. Принят Законодательной палатой 19 ноября 2003 года. (в ред. законов Республики Тыва от 10.07.2009; 20.12.2010; 12.05.2011 N 416 ВХ-1, от 09.07.2012 N 1470 ВХ-1).

2. Конвенция о правах ребёнка (принята Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года, вступила в силу 2 сентября 1990 года).

3. Конституция Российской Федерации принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с внесениями изменениями от 4 июля 2020 г. одобрена общероссийским голосованием.

4. Конституция Республики Тыва (тув. Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу) – Основной закон Республики Тыва, принятый 6 мая 2001 года. С изменениями от 24 июня 2003 г, 28 декабря 2005г и 11 апреля 2010 г.

5. Семейный Кодекс Российской Федерации. Утверждён Государственной Думой, вступил в силу 1 марта 1996 года с исправлениями в 2019 г.

6. Федеральный закон «Об актах гражданского состояния» от 15.11.1997 № 143-ФЗ с изменениями на 01.01.2020 г.

2. АМГЫ ҮЕНИЦ ӨГ-БҮЛЕЗИ: БАЙДАЛЫ, ЧӨРҮЛДЭЭЛЕРИ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өг-бүлениң байдалының дугайында айтырыгларның ниитилелди дүвүредип турары. Өг-бүле айтырыгларын философия, демография биле социология, юриспруденция, этнография, медицина, физиология болгаш генетика эртемнеринде шинчилеп турары.

Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзыралындан дорт хамаарылгалы. Чурттуң амыдыралындан, төөгүзүндөн өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазының, төөгүзүңүң хамааржыры. «Быжыг өг-бүле – быжыг күрүне».

Өг-бүлениң мурнунда янзы-бүрү бергелер, оларның хевирлери, шийтпирлээр чугула айтырыглары. Өгленген улустуң өнчү-хөреңгизи.

Өг-бүлениң, ада-иениң кижиниң эң-не дээди байлаа – ажы-төлү.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүле кижизидилгезиниң айтырыгларын шинчилээриниң талазы-биле кандыг эртемнер боттарының үлүүн кириштирип турар-дыр? Эртем бүрүзүн чижекке көргүзүп тургаш, дыңнадыглардан кылыңар.

2. Өг-бүлениң сүзүктерин сактып көрээлиңер: кижини, өг-бүле, ажыл, кадыкшыл, төрөөн чурт, төрөөн дыл, культура, бойдус, кадыкшыл. Чүге олар өг-бүлениң дээди сүзүктери болурул?

3. Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзыралындан дорт хамаарылгалыг. «Быжыг өг-бүле – быжыг күрүне» / «Крепка семья – крепка держава» деп орус улустуң үлегер домааның утказын тайылбырлаңар.

4. Чурттуң амыдыралындан, төөгүзүндөн өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазы, төөгүзү хамааржыр, чүге ынча дээр бис?

5. Амгы үеде өг-бүле амыдыралында кандыг бергелерге таваржып турарыл? Оларның чылдагааннары чүдел?

6. Өг-бүлениң өнчү-хөреңгизи канчаар тургустунар-дыр, ол талазы-биле кандыг чурумга өөренип алыр болза эки-дир?

7. М.А. Күжүгеттин «Бүрү болгаш мен» деп чогаалдар чыындызындан «Азыранчып чорааш» деп чечен чугаада өг-бүлениң демниг ажылының кижизидилгеге салдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

8. Л.Х.Ооржактын «Адашкылар», «Өңнүг кижини» деп чечен чугаалары-биле таныжыңар. Кырган-аваның, ада кижиниң уругнуң кижизидилгезинге салдарының дугайында чугаалаңар. Кырган-ава

оглунга, «өңнүг»-даа төрүттүнүп келген болза, кайы хире ынак-тыр? Оглу ачазын кандыг арга-биле шын амыдыраарының оруунче эккелген-дир?

9. «Аас-кежиктиг өг-бүлөм» деп кыска чогаадыгдан бижиңер.

10. Немелде номчулгаже кирген Лидия Ооржактың «Кырган-авам чугааларындан» «Арага деп халап дугайында» деп чечен чугаазын номчааш, дараазында айтырылгарга харыылаңар:

10.1. Кырган-ава чүге арага деп чемге хандыкшыва деп чагып олурган-дыр?

10.2. Тоолчургу чугаада Сүртенчиг Хаан тос холуксаадан арага холуксаалыг тос шулбу хемни чүге аксыпканыл?

10.3. Богда Бурганның чугаазында араганың тос хоразын чугаалаңар. Кандыг чүдек уржуктарга чедирер-дир? Бо чечен чугааны номчууруңарга, арагага хамаарыштыр кандыг бодал силерни дүвүретти?

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Иргит Л.Х. Тываның сураглыг херээженнери. – Кызыл, 2008.
2. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл 2020. – А. 274–279, 296–302.
3. Ооржак Л.Х. Өңнүг кижиги. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2018. – 216 а.

Орус дылда

1. Государственный доклад о положении семей с детьми в Республике Тыва за 2018 год / Одобрено постановлением Правительства Республики Тыва от 11 июня 2019 г. N 252-р.
2. Молитва о матери. Авам сени ырлап чор мен/Автор-составитель У.Эртинге. – Абакан: ООО «Кооператив «Журналист», 2011.

3. НАЗЫ-ХАР БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕГЕ КИЖИДИЛГЕ

Тывалар болгаш Төп Азияның өске-даа улузунуң уруглар кижизидилгезинде назы-хар хуваалдазы. Үндезин кижизидилгениң суртаалчызы К.Б. Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп эртем ажылында назы-хар барымдаалаар

кижизидилгени чорудары. М.Б. Кенин-Лопсаңның, Г.Д. Сундуй-нуң, назы-хар хуваалдазы.

Педагогика, психология эртемнериниң хар-назы дугайында шинчилелдери. Назын халыыны (аагы) – бойдустан кижиди бүрүзүнге онаганы шылгалдаларының бирээзи.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Тыва улусчу педагогикада назы-харга хамаарышкан кандыг-кандыг ёзу-чаңчылдар турган-дыр, оларны бодуңарга дүүштүр көрүп, «Мен ам 15 харлыг мен, чүнү кылып билген турар ужурлуг мен» деп шүгдүнүп, бот-үнелелден кылып чороткаш, ажык чугаадан чорудуңар.

2. Тываның улустуң чогаалчызы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин-Лопсаңның «Тыва чаңчыл» деп литература даңзызында бар номундан назы-хар аайы-биле кылып билир ужурлуг болгаш хоруглуг чүүлдер дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

3. Назы-хар бүрүзүнүң онзагай көстүп кээр шынарларын чугаалаңар, шын кижизидилгениң өөредиглерин бодуңарга хүлээп ап, амыдыралга удуртулга болдуңар дизиңерзе, чүнү чугула деп бодаар силер?

4. Назын аагының ийи дугаар чадазының дугайында чүнү билип алдыңар? Үш харлыгларның назын аагының чылдагааннарын тайылбырлаар?

5. Назын аагы, аактыг-халалыг өйлер дугайында чүнү билип алдыңар?

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Бичии назын – ниитилелдиң болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д. Сундуй, А.С. Шаалы. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 а.

2. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист.

болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. – Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.

3. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. 2 кезектиг. – Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 а.

4. Тэвэк А.К. Чеди назын. – Кызыл: Республиканская типография, 2006. – 60 а.

5. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. – Кызыл, 2016. – А. 182–189.

6. Сандан З. Кижини болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы) // Тыв. аныяктары, 1990, окт. 30. – А. 4.

7. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. – Кызыл, 2004. –141 а.

8. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. – Кызыл, 2002. – 103 а.

9. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. – Кызыл, 2007. – 5–25, 107 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

2. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72–78.

4. ААЖЫ-ЧАҢНЫҢ ПСИХОЛОГТУГ ДӨСТЕРИ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ

Аажы-чаңның чажындан хевирлеттинери. Нерви системазының чаш төлдү азырап, доруктуруарына салдары. Уругларның нерви системазының сайзыралының аайы-биле онзагайы. Ону барым-даалап тус-тус шинчилелдерге таарыштыр сүмелерни кадары.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Психология эртеминиң өг-бүлеге, уругларга хамаарышкан өөренир чүүлдерин адаңар.

2. Аажы-чаңның психологтуг дөстеринге чүнү хамаарыштырып болурул?

3. Уругларны психологтуг онзагайы ёзугаар кандыг бөлүктерге чарып турарыл? Оларның онзагай демдектерин айтыңар.

4. Кижиниң чылының эргилдезиниң дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

5. Кижиниң бодунуң алдынып чоруурунун дугайында психология эртеми чүнү чугаалап турарыл?

6. Тыва улустун чугаа культуразының дугайында ажык чугааны чорудуңар.

7. Тыва чоннун психологиязының онзагайын тайылбырлаңар. Чоннун психологиязында мөзү-бүдүшке хамаарышкан кандыг чедер болгаш четпес талалар барын эртем шинчилелдеринден көрүп болурул, тывыңар, рефераттардан Товуу Н.О. айыткан номунга даянып тургаш, «Тыва кижии – кымыл ол?» деп темага бижинер.

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011.

2. Тываларның сагыш-сеткил өнчүзү (Духовное наследие тувинцев): Серия [Электронный ресурс] /Сост. Л.С. Мижит; Отв. ред. Б.А. Донгак; ТИГПИ. – Кызыл, 2018. – Режим доступа: <http://tigpi.ru/docs/news/2018/june/28/tit.pdf>

3. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. – Абакан: Журналист, 2018 г.

Орус дылда

1. Андреева Т. В. Психология семьи. – СПб. : Речь, 2007. – 384 с.

2. Духовно-нравственные основы семьи: Этика и психология семейной жизни: Ч. 1: Остров духовной жизни// Ч. 2: Семья в русской литературе: Хрестоматия для учителей (сост. Кислицина Т.Г.; под общ.ред. док.филол.наук Троицкого В.Ю.) Изд. 2-е, испр. Серия: Библия. – Москва: Мир, 2019. – 256 с.

3. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. – Москва : Директ-Медиа, 2014. – 169 с. – ISBN 978-5-4475-1860-8. Тот же [Электронный ресурс]. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>

4. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1981.

5. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2013.

6. Товуу Н.О. Психологические характеристики семьи этноса тыва: Монография / Н.О. Товуу; М-во образования Рос. Федерации. Гос. ун-т упр. Каф. социологии и психологии упр. – М.: Гос. ун-т упр., 2001. – 210, [4] с.: ил., табл.; 21 см.; ISBN 5-215-01195-8.

5. АНЫЯК-ӨСКЕННИҢ АМЫДЫРАЛДА ТУРУЖУ, КЕЛИР ҮЕЗИ: ЫНАКШЫЛ, ХАРЫЫСАЛГА, ЭРТЕМ-СУРГУУЛ, АЖЫЛ-АГЫЙ, МЕРГЕЖИЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өзүп олурар кижини бодунуң амыдыралыңга боттуг туружун хевирлээринге сагыыр чүүлдер. Бир дугаар ынакшыл. Аныяктарның быжыг найыралындан, оларның ынакшылыңга бердингенинден, шынчызындан өг-бүлениң тургустунары. Ёзулуг ынакшыл.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Кижиниң амыдыралында быжыг туруштуу дээрге канчаар билип ап турар силер?

2. Кандыг аргаларны долузу-биле ажыглап тургаш, бодунуң чуртталгада туружун кижини хевирлээр-дир?

3. Ынакшыл деп чүл, ону бодуңарның билип турарыңар-биле тайылбырлаңар.

4. Библияда Апостол Павелдиң ынакшылдың йөрээл ырызы гимни болу берген ынакшыл дугайында өөредиин тыва дылче очулдуруңар, утказын тайылбырлаңар: «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит».

5. Д. Монгуштуң бижээни номчаан шүлүүвүсте ынакшаан оол кайыын чараш кысты дилеп чораан-дыр, харыызы чүү болган-дыр? Кандыг түңнелге кээп болур-дур? Ынакшыыры амыр-дыр бе?

6. С.Б. Пюрбю ынак кызын кандыг деңнелгелер, эптитеттер ажыглап чуруп көргүскен-дир, ушта бижип алыңар.

Ажыглаар литература

1. Даржай А.А. Дың-на чаңгыс: шүлүк дептери. Кызыл. 2014. – 231 а.
2. Коринфяннарга Апостол Павелдин бижимел кыйгыры <https://allbible.info/bible/sinodal/1co/13>
3. Тыва шүлүк чогаалының антологиязы. Кызыл, 2014. – А. 37–38; 199.
4. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези, Кызыл, 2016. – А. 54–56.
5. Соловейчик С.Л. Пушкинские проповеди. М.: Первое сент., 1999.
6. Педагогика для всех : Кн. для будущих родителей: [Для ст. возраста] / С. Соловейчик, 365,[2] с. ил. 22 см. М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.

Практиктиг кичээл

«Арыг-чараш ынакшылды алгап йөрээл» деп кичээл.

- 1) Ынакшыл дугайында ажык чугаа.
- 2) «Уран сөске чалгынналгаш...» Чогаалчыларның ынакшыл дугайында шүлүктерин, чечен чугааларын номчуп, кыска сайгарылгазын кылыр.
- 3) Ынакшылга тураскааткан шүлүктерни боттарыңар шилип алгаш, доктаадып ап, боттарыңар чогаадырын шенеп көрүңер.
- 4) Чураан чуруктар болгаш кыска чогаадыг-эссени бижириңиз мөөрейи.

5. АНЫЯК-ӨСКЕННИ ӨГ-БҮЛЕ ТУДАРЫНГА БЕЛЕТКЭЭРИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өг-бүле тудары – чуртталганың нарын шылгалдаларының бирээзи. Чаа өг-бүлеге карышкактар, кандай чүүлдер. Өг-бүлениң таарымчалыг амыдырап чурттаарыңа психология эртеминиң сүмелери.

Айтырыглар болгаш онаалга:

1. Өг-бүле тударының чылдагааннарынга чүнү хамаарыштырып болурул? Ынакшыл, найырал, бот-боттарынга тааржырының дугайында чүнү билдиңер?

2. Өг-бүлени хоойлужуткан магадылалы деп чүл?

3. Өг-бүле тударының экономиктиг талазы деп чүл?

4. Душтук аныктарның мөзү-шынарының, өг-бүле тударынга хамаарышкан тыва ёзу-чаңчылдар дугайында чүнү билдиңер?

5. Тываларның назы-хар хуваалдазы деп чүл? Назы четкен кыс уругларның онзагай байдалының дугайында чүнү билдиңер?

6. Кыс уругнуң өг-бүле тударынга, ие кижиге болурунга белеткээрин канчаар билдиңер?

7. Кыс кижиниң өг-бүлезинге хамаарылгазы, ону быжыглаарынга киржилгези деп чүл?

Тыва дылда

1. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. – Кызыл: Тываның Ю. Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

2. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөрөдиглер. Новосибирск, 2017. – 468 а.

3. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманитар. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.

4. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 а.

5. Колыбельные песни и сказки как педагогические миниатюры народов мира: Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2019. С 8–16.

6. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 2016. – А. 182–189.

7. Сандан 3. Кижиге болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, а. 4.

8. Сундуй Г.Д. Улусчу чаңчылдар: эртем-методиктиг үндүрүлгө. – 2004.

9. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар: 5–6 класстарга немелде өөредилгө ному. Кызыл, 2005.

10. Чап Ч.М. Кырган-ававыс аптаразы. Кызыл, 1989. – 141 а.

11. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 а.

12. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. Кызыл, 2007. – 107 а. – а. 5–25.

Орус дылда

6. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

7. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72–78.

1. ӨГ-БҮЛЕ КИЖИЗИДИЛГЕЗИНГЕ АЖЫГЛААР ЧҮҮЛДЕР

Тыва улустун аас чогаалы. Оюннар, дүрген-чугаалар, тывызыктар, үлегер домактар, тоолдар, мифтер, йөрөөлдер, чаңчыл, ёзулал, ужур, ырылар. Оюннарның хевирлери. Угаан сайзырадыр тыва оюннар. Тевектээри. Сайзанактап ойнаары. Аныяктар оюннарының 7 хевири. Элээди оолдарның 3 оюну. Чугаа сайзырадырының оюннары. Салаалар бажынга ойнаар 4 оюн. Оюннарның алыс утказы. Ойнаарактарны уругларның боттарының даарап, кылып ап болуру.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлениң эң-не чедимчелиг аргаларын, ажыглаар чепсектерин айтынар.

2. Аас чогаалының салдарының дугайында тускай кичээлден эрттириңер, кижиге бүрүзү аас чогаалының жанрларының

кижизидилгеге салдарының дугайында презентациялардан кылыңар.

7 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Ондар Ө.Ч., Монгуш Г.В. Кажык оюну (хевирлери болгаш дүрүмнери): өөрөдилге методиктиг сүмелер – Кызыл: ТывКУ, 2016.
2. Ондар Ө.Ч. Тевек оюну. – Кызыл: ТывКУ, 2018.
3. Самбуу И.У. Тыва оюннар. Кызыл, 1992.
4. Сувакпит О.Ө. Хуулгаазын кажыктарым. – Кызыл, 1990. – 136 а.

Орус дылда

1. Курбатский Г.Н. Тувинцы в своем фольклоре: Ист.-этнограф. аспекты тувин. фольклора / Г. Н. Курбатский; Рос. акад. наук. Сиб. отд.-ние. Ин-т археологии и этнографии. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2001. – 462, [1] с. : ил.; 21 см.; ISBN 5-7655-0092-7
2. Ооржак Х.Д.-Н. Педагогическое содержание физической культуры народов Южной Сибири. – Кызыл, 1995.
3. Тувинские народные сказки / Сост. З.Б. Самдан. – Новосибирск: «Наука», 1994 – 460 с.
4. Э. Таубе. Сказки и предания алтайских тувинцев. – М., 1994. – С.14.

3. ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫР-ДОЙЛАРЫ

Байырлалдар эрттирери – эрте шагдан тывылган чаңчылдарның бирээзи. Куда.

Куда хүнүнүң чырык сактыышкынын херечилээн кудалар. Тыва улустун эрттирер ыдык дойларының бирээзи – уруг дою. Уруг бажы *хылбыктаар* дойнуң кол утказы. Дойлардан аңгыда өг-бүлеге эрттирер байырлалдар – уругларның, ада-иелерниң төрүттүнген хүннери, Чаа чыл, Шагаа, Март 8, Наадым. Өг-бүле дойларын байырланчыг эрттирери.

Айтырыглар болгаш онаалга

– Өг-бүлениң байырлал-дойларын санап бижиир.

- Байырлалдар үезинде чүнү сагырыл?
- Чаш кижиге хамааржыр дойну эртгирерде, чүнү сагырыл, ол талазы-биле тускай дыңнадыгны белеткээш, эш-өөрүңерге чугаалап бериңер.
- Кандыг чоннарда баш дүгүн хылбыктаар дой барыл, чүнү сагыыр ужурлугул?
- Өг-бүле Кодекизинде аныяктарның амыдыралчы хар-назынын канчаар демдеглээнил?
- Кижиниң мөзү-шынар кижизидилгезиниң тос үндезин сүзүктөрүн сактып бижиир: (1. Кижиге – бойдустун дээди чаяалгазы; 2. Өг-бүле – кижиниң сүзүү; 3. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү; 4. Дыл – кижиниң сүзүү; 5, 6. Бойдус, күш-ажыл – кижиниң сүзүү. 7. Эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа); 8. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг; 9. Кижиниң чуртталгазы болгаш кадыкшылы ыдыктыг. Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының Концепциязындан. – Кызыл, 2011 ч., а. 9–12).

2. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛ КИЧЭЭЛИ

Ажык чугаа. Айтырыгларга харыылар, маргыжылга, боттун бодалы, канчап чурттаарының бот бодалы. Өг-бүле – дээди сүзүк дээриниң бадыткалы.

№	Өөренир темаларның аттары	Шагы	План-биле эрттирген хуну	Херек кырында эрттирген хуну
1	Кирилде кезээ. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. Өг-бүле – дээди сүзүк	1		
2	Өг-бүле педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. Өг-бүле – дээди сүзүк	1		
3	Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	1		
4	Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	1		
5	Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	1		
6	Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	1		
7	Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	1		
8	Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	1		
9	Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	1		
10	Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	1		
11	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүлтөрел, ук-ызыгуур	1		
12	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүлтөрел, ук-ызыгуур	1		
13	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүлтөрел, ук-ызыгуур	1		
14	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүлтөрел, ук-ызыгуур	1		
15	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүлтөрел, ук-ызыгуур	1		
16	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүлтөрел, ук-ызыгуур	1		
17	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижиге, ада кижиге	1		
18	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижиге, ада кижиге	1		
19	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижиге, ада кижиге	1		
20	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижиге, ада кижиге	1		
21	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижиге, ада кижиге	1		

22	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижиде, ада кижиде	1		
23	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин сүзүктери	1		
24	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин сүзүктери	1		
25	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин сүзүктери	1		
26	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин сүзүктери	1		
27	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин сүзүктери	1		
28	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинин сүзүктери	1		
29	Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө	1		
30	Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө	1		
31	Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө	1		
32	Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө	1		
33	Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө	1		
34	Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө	1		
	Шуптузу	34 ш		

Календарь -тематиктиг планы

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик.....	3
Башкыларга кыска методиктиг удуртулга	7
Шактарның чижек хуваалдазы.....	9
8 класс	
Өг-бүлө педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. <i>Өг-бүлө – дээди сүзүк</i>	10
Өг-бүлө педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	11
Тыва өг-бүлө педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	14
Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл	16
Тыва өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижии. Ада кижии	18
Өг-бүлөгө уруглар кижизидилгезиниң кол сүзүктери	22
Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө айтырыының өг-бүлөгө салдары	25
9 класс	
Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	27
Амгы үениң өг-бүлөзи: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шиитпирлээр айтырыглары	28
Назы-хар болгаш өг-бүлөгө кижизидилге	30
Аажы-чаңның психологтуг дөстери болгаш кижизидилге	32
Аныяк өскөнниң амыдыралда туружу, келир үези: ынакшыл, харыысалга, эртем-сургуул, ажыл-агый, мергежил айтырыглары	34
Аныяк өскөнни өг-бүлө тударынга белеткээриниң айтырыглары.....	35
Өг-бүлө кижизидилгезинге ажыглаар чүүлдер.....	37
Өг-бүлө байыр-дойлары.....	38
Өг-бүлө педагогиказын өөрөнгениниң түңнел кичээли.....	39

ӨГ-БҮЛӨ ПЕДАГОГИКАЗЫ: ҮНДЕЗИН ТЫВА КИЖИЗИДИЛГЕ

8–10 класстарга немелде өөрөдигениң чижек программазы

Редактор *Л.А. Ооржак*, корректор *В.В. Монгуш*,
Компьютерная верстка и оформление обложки *Л.А. Ооржак*.

Подписано в печать 28.04.2021. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Физ.печ.л. 2,5. Тираж экз. Заказ № 406.

Отпечатано в издательско-полиграфическом отделе Института развития
национальной школы.

667000, г.Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел/факс 8(39422) 6-17-52.